

ԿԱՐՈ ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ

(Պատմական գիտությունների դոկտոր-պրոֆեսոր)

ՍԱՆԱՀԻՆ ԵՎ ՀԱՂՊԱՏ ՎԱՆՔԵՐԸ

(Հիմնադրման 1000-ամյակի առթիվ)

Հայաստանի հյուսիսում, Գուգարաց լեռների անտառապատ լանջերին բազմած Սանահին և Հաղբատ վանքերը երկվորյակներ են, որոնք իրենց հազարամյա գոյության ընթացքում միմյանց հետ կապված են եղել ոչ միայն մոտիկ գտնվելու հանգամանքով, այլև սերտ համագործակցությամբ:

Երկուսը միասին բացառիկ դեր են խաղացել միջնադարյան Հայաստանի կրոնական-մշակութային և անգամ քաղաքական կյանքում:

Միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ բազմաթիվ անգամ հիշատակվել են Սանահինի և Հաղբատի վանքերը՝ հայ ժողովրդի կյանքում խաղացած կարևոր դերի շնորհիվ, նշվել է նրանց դերը Լոռի-Տաշիրքի կյուրիկյան թագավորության, Զաքարյան տոհմի, ինչպես նաև հետագայի պատմության մեջ:

Իրենց հույակապ ճարտարապետությամբ, պատերին գրված բազմաթիվ արձանագրություններով վաղուց ի վեր գրավել են հայ և օտար գիտնականների ուշադրությունը, որոնք սովորաբար ուսումնասիրություններ են անվիրել նրանց:

Սանահինի և Հաղբատի գիտական ուսումնասիրության հիմքը դրվել է 19-րդ դարի 20-ական թվականներին, երբ իր ժամանակի լուսամիտ վանականներից մեկը՝ Հովհաննես Ղրիմեցին, երկու առանձին աշխատություն գրեց այդ երկու վանքերի մասին, մեկը՝ Սանահինի, և մյուսը՝ Հաղբատին անվիրված:

Ժիշտ է, նրանից էլ առաջ փորձել են գրել այդ հոգևոր կենտրոնների պատմությունը,

ինչպես օրինակ՝ Հովհան Ոսկերչյանը 1804 թվականին, որից և քաղել է իր տեղեկությունները Մինաս վ. Բժշկյանցը և հրատարակել իր «Ծանապարհորդություն ի Լեհաստան» աշխատության մեջ, բայց նրա գործն իր մուրացած տեղեկություններով շատ հեռու է գիտական համարվելուց:

Հաղբատի մասին Ղրիմեցու աշխատությունը արդյունք է հեղինակի բազմամյա քրտնաջան արպտումների և ավելի բարձր արժանիքներ ունի, քան թե Սանահինի մասին գրածը, որի մեջ բերված սխալաշատ արձանագրությունները նա ընդօրինակել է ուրիշներից:

Հաղբատի մասին Ղրիմեցու աշխատությունը երկար ժամանակ անտիպ էր: Միայն մի համառոտ շարադրանք ռուսերեն թարգմանությամբ լույս էր տեսել 1863 թվականին: Հրատարակիչները նրան միացրել էին նաև Սանահինի վերաբերյալ գրքի համառոտությունը: Այդ երկուսն էլ այն աստիճան աղճատված ու համառոտ են, որ բոլորովին պատկերացում չեն տալիս քննադրի մասին:

¹ Описание монастырей Ахпатского и Санангического архимандрита Иоанна Крымского. СПб, 1863.

Նույնը ֆրանսերեն է թարգմանել և հրատարակել Բրոսեն, Description des Monastères Arméniens d'Agbat et de Sanahin. Par l'archimandrite Jean de Crimée. Avec notes et appendice par M. Brosset. St.-Petersbourg, 1863. 94 p. հրատարակման հայերեն անվանումը (VII Série, t. VI, № 6).

‘Ղրիմեցու’ Հաղպատի վերաբերյալ գիրքը երկար տարիներ անտիպ մնալուց հետո, 1965 թվականին Վիեննայի Մխիթարյանները հրատարակեցին հանգուցյալ Համազասպ Ոսկյանի աշխատասիրությամբ²:

Սանահնի և Հաղպատի վանքերի պատմական անցյալը շոշափել և վիմական արձանագրությունների մի մասը վերծանել է ուսն Սարգիս վ. Ջալալյանը³։ Սանահնի վանքի միաբան եղած ժամանակ⁴։ Թեև նրա կատարած ուսումնասիրությունները փայլուն չեն և անգամ հետ են մնում Ղրիմեցու գործից, բայց և այնպես որոշ հետաքրքրական տեղեկություններ են պարունակում իրենց մեջ և ունեն մինչ այդ չուսումնասիրված արձանագրություններ։ Սանահնի մասին գրել են նաև Ալեքսանդր Երիցյանը⁵, Իսահակ Հարությունյանը⁶, Երվանդ Լալայանը⁷, Նիկողայոս Մառը⁸, Հովսեփ Օրբելին⁹, Թորոս Պորամանյանը¹⁰, Կարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանը¹¹, Մարի Բրոսեն¹² և շատ ուրիշներ։ Սանահնի և Հաղպատի ուսումնասիրության համար բացառիկ նշանակություն ունի, այսպես կոչված, **Սանահնի քոթուկը** ժողովածուն, որն իր մեջ պարունակում է բազմաթիվ պատմական տեղեկություններ,

փաստաթղթեր և վիմական արձանագրություններից բաղված վկայություններ՝ վանքի պատմության, շինարարության, տնտեսության և հոգևոր ու մշակութային կյանքի վերաբերյալ։

Այս երկու նշանավոր վանքերի պատմական դերն ու անցյալը լայնորեն յուսաբանված են ակադ. Հակոբ Մանանդյանի, պրոֆ. Լեոյի, պրոֆ. Մելիքսեթ-Բեկի, Մաղաթիա արքեպ. Օրմանյանի և շատ ուրիշների աշխատությունների մեջ։ Նրանց անցյալին են նվիրված Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի կողմից նրատարակվող «Հայաստանի պատմական հուշարձանները» մատենաշարի 2-րդ և 3-րդ հատորները¹³։

Սանահնին ու Հաղպատը թեև կառուցված են անտառների մեջ, Հայաստանի մայրաքաղաք Անիից հեռու, բայց իրենց ճարտարապետությամբ ոչ թե զավառական բնույթի երկրորդական հուշարձաններ են, որտեղ կյանքից հեռացած ճգնավորներ են ապրել, այլ Բագրատունյաց Հայաստանի հոգևոր մշակույթի գլխավոր կենտրոններ են եղել և իրենց բարձրագույն դպրոցներով, գիտնական միաբաններով, հարուստ մատենադարանով, չգերազանցված ճարտարապետական հուշարձաններով, գրչության ուրույն դպրոցով, մանրանկարչության արվեստով, բանդակագործությամբ և արվեստի ու գիտության բազմաթիվ ճյուղերով մեծ չափով նպաստել են հայ մշակույթի զարգացմանը և ազդել իրենց շրջապատի և հետագա ժամանակների վրա։ Նրանք մշտապես վայելել են Բագրատունյաց թագավորների և հետագայում էլ Ջաբարյան իշխանների հովանավորությունը։

Ուստի բոլորովին զարմանալի չէ, որ ինչպես Հաղպատում, այնպես էլ Սանահնում գլխավոր եկեղեցիների ճակատներին քանդակված են թագավոր եղբայրների՝ Սմբատ Տիեզերակալի և նրա եղբայր Կյուրիկյան թագավորության հիմնադիր Գուրգենի ամբողջական արձանները՝ իրենց ձեռներին բռնած ունենալով նույն եկեղեցիների փոքր օրինակները։

Այդ նշանակում է, որ միջնադարյան հայ ճարտարապետության թագը հանդիսացող Անի քաղաքի կողքին Բագրատունիներն ունեին նաև հոգևոր մշակույթի կենտրոններ, որոնց նրանք քիչ կարևորություն չէին տալիս և իրենց անվան հետ էին կապում Սա-

¹² Դաֆարյան Կարո, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները։ Երևան, 1957 թ.։ Նույնի՝ Հաղպատ, ճարտարապետական կառուցվածքները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1943 թ.։

² Հովհաննու Ղրիմեցու Պատմություն հռչակաւոր վանքի Հաղպատայ ա. նշանին։ Վիեննա, 1965։

³ Ժամապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, աշխատութեամբ Սարգիս վրդ. Ջալալեանց, մասն Ա, 1842, ի Տիֆլիս։

⁴ Ал. Ерицов, Ахпатский Монастырь «Кавказская Старина», ежемесячный журнал. Тифлис, 1872, стр. 49—52, 83—88.

⁵ Հարությունյան Իսահակ, Սանահնի։ «Ազգագրական հանդես», Գ տարի, 1898, № 1, Թիֆլիս, էջ 278—315։

⁶ Լալայան Երվանդ, Բորչալուի գավառ։ «Ազգագրական հանդես», Գիրք 7—8, Թիֆլիս, 1901։

⁷ Н. Марр, К Армянской надписи Санаинского моста. «Христианский Восток», т. 4, вып. II, стр. 191—195.

⁸ И. Орбели, Надпись Санаинского моста. «Христианский Восток», вып. IV, 1915 г.

⁹ Թորամանյան Թորոս, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության։ Կազմեց Կ. Դաֆարյան, հտ. Ա, 1942, հտ. Բ, 1948։

¹⁰ Հովսեփյան Գարեգին արքեպիսկոպոս (կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո), Խաղբակյանք կա. Պոռչյանք հայոց պատմության մեջ։ Մասն Ա, Վաղարշապատ, 1928 թ., մասն Բ, Երուսաղեմ, 1942 թ., մասն Գ, Նյու-Յորք, 1942/3։

¹¹ М. Brosset, Notice historique sur les couvents arméniens de Haghabat et de Sanahin. St.—Petersbourg, 1862.

ուսման և Հաղպատի ճարտարապետական հուշարձանները և այդ վայրերում էլ դնում իրենց արձանները:

Այս խոսքերով բնավ չենք ուզում նսեմացնել Անհի ճարտարապետական հուշարձանների, մանավանդ Կաթողիկե եկեղեցու նշանակությունը գիտության և արվեստի համար: Անհի կա և կմնա միջնադարյան հայ ճարտարապետության թագը իր բազմաթիվ կառուցվածքներով: Բայց պակաս կարևոր չէ նաև այն հանգամանքը, որ Բագրատունիք զարդարեցին գեղեցիկ կոթողներով ոչ միայն այդ քաղաքը, այլև նրանից հեռու և մոտիկ վայրերում էլ ստեղծեցին գլուխ-գործոցներ, ոյրոց մեջ առաջինը պետք է համարենք այս տարի իրենց գոյության 1000-ամյակը բոլորող Սանահին և Հաղպատի հուշակավոր վանքերը:

Հետաքրքիր է իմանալ, թե ինչու Հաղպատում ու Սանահինը և ար ուցվել են երկրի հյուսիսային սահմանամերձ վայրերում և ոչ թե կենտրոնում:

Այդ հարցին կարելի է ճիշտ պատասխան տալ միայն այն դեպքում, երբ պարզած կլինենք Հայաստանի հյուսիսային սահմանների պահպանության կարևորությունը:

Բագրատունյաց թագավորության ժամանակ, 10—11-րդ դարերում, բացառիկ կարեւորություն էր ստացել Հայաստանի հյուսիսային սահմանների պահպանությունը, որտեղից հաճախ ներս էին խուժում հյուսիսային լեռնաբնակ ցեղեր և ավերում երկիրը: Հարավից՝ Եփրատից... Կասպից ծովի արևմտյան ափերով գնում էին հյուսիս և այնտեղից մտնում Հայաստան: Այդ պատճառով Բագրատունիք մեծ կարևորություն էին տալիս Հայաստանի հյուսիսային մասույցների պաշտպանությանը, և թագավորից հետո երկրորդ անձը՝ արքայազնը կամ արքայազնը, նշանակված էր լինում հյուսիսային սահմանապահ զորքերի պետ:

Աշոտ Ա-ն գահի վրա հաստատվելուց և երկրի ներքին գործերը քիչ թե շատ կարգի բերելուց հետո, առաջին հերթին, մի արշավանք կազմակերպեց դեպի հյուսիսային սահմաններ՝ վերջ դնելու համար լեռնաբնակ ցեղերի հաճախակի հարձակումներին: Նա այնտեղ հնազանդեցրեց «Մեծի լեռինն Կովկասու» բնակիչներին, ինչպես նաև «զաղխատրուց բնակիչսն Գուգարաց եւ գելուգակուտ մարդիկ Ուտի գաւառի» և նրանց վրա առաջնորդներ և իշխաններ նշանակեց¹³:

¹³ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցու Պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1912 (Ղուկասյան հրատ.), էջ 140:

Այստեղ ուշադրության արժանի են զաղխատրուց բնակիչսն Գուգարաց և գելուգակուտ մարդիկ Ուտի գաւառի դարձվածքները, որոնցից երևում է, որ Գուգարքում ապրող ցեղերը խոովարար և սպառնալի են նկատվել, իսկ ուտիացիների մեջ շատ են եղել ավազակաբարո մարդիկ:

Հանկամալի է, որ Բագրատունյաց պետությունն իր առաջին գործը պետք է համարեր երկրի ծայրամասերը ապահովել ներքին և արտաքին թշնամիներից:

Ինչպես պարզվում է Դրասխանակերտցու տված տեղեկություններից, զուգապահիք Աշոտ Ողորմածի թագավորության ժամանակ ևս ապստամբվել են, որոնց ճնշելու նպատակով թագավորն այնտեղ է ուղարկել իր որդուն՝ Սմբատին, հայ և վրաց զորքով, որն այդ խոովությունը վերացնելուց հետո նստեց Ծածկուղին բերդում՝ իր վրա վերցնելով Գուգարքի իշխանությունը¹⁴:

Սմբատը Գուգարքում մնաց մինչև հոր մահը, որից հետո վերադարձավ՝ Ծիրակ՝ հոր գահը ժառանգելու համար: Նա Գուգարքում այնքան էր զբաղված, որ նույնիսկ հոր թաղմանը չհասավ:

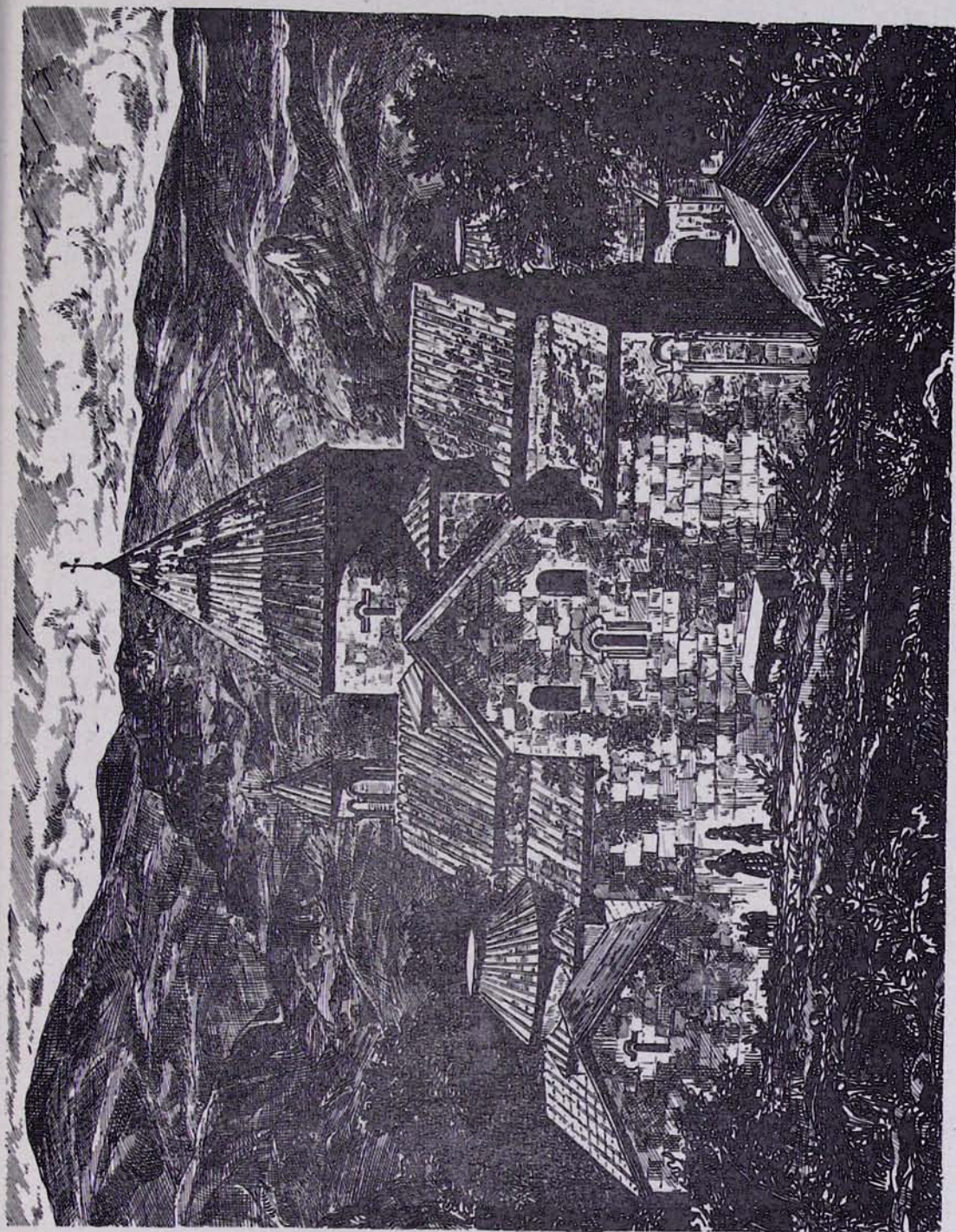
Սմբատի թագավորության օրով (977—989) Գուգարքի դռնով թշնամիները մի քանի անգամ Հայաստան մտան:

Ատրպատականի ուսիկյան Անշյունը, Նախիջևանի և Ատրպատականի կողմից Հայաստան մտնելու մի քանի անհաջող փորձերից հետո, անցավ Գուգարք և այնտեղից մտավ Հայաստան: Դրասխանակերտցին պատմում է, որ Միջագետքի Ահմատ ուսիկյանը ապստամբվելով ամիրասպետի դեմ, ուզեց մի առանձին թագավորություն հիմնել խալիֆայության հյուսիսային մասերում: Նա հարձակվեց Հայաստանի վրա, սակայն հաջողություն չունեցավ, իսկ երբ լսեց Գագիկ Արծրունու՝ Բագրատունյաց դեմ ապստամբության և հայ նախարարների անմիաբանության մասին, «չուեալ ընդ Ուտի գաւառ գալ ի կողմանս Գուգարաց և Վրաց» և այնտեղից մտավ Վանանդ, գրավեց Կարս քաղաքը, հսկիչտակեց պետական գանձերը և գերի տարավ թագուհուն¹⁵:

Ատրպատականի Յուսուփ ուսիկյանը ևս

¹⁴ Պատմություն հայոց ի սկզբանէ մինչեւ ցամ տեառն 1784, ի Ռ. Միքայել վ. Չամչեանց: Հտ. Բ, ի վեցնեղիկ, 1785 թ., էջ 705—707:

¹⁵ Դրասխանակերտեցու Պատմություն հայոց, էջ 195—196: Նույնը ունի նաև «Ստեփանոսի Տարօնեցու Ասողկան» Պատմություն տիեզերական. Բ տպ., ՍՊԲ, 1885, էջ 161: Նույնն ունի նաև Սանահինի քուրուղ, էջ 21—28:

ՍԱՆԱՀՆԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՆ (XI դ.)
(Նկարիչ՝ Գր. Ավագյան)

Ուտիքի վրայով եկավ Հայաստան: Այդ ժամանակ հյուսիսային Հայաստանի մի քանի իշխանների թվում Բագրատունյաց դեմ ապրատմբվեցին նաև Գուգարքի Վասակ և Աշոտ իշխանները, ինչպես նաև Ուտիքի Ցլիկ Ամրամը:

Հայտնի է, որ Աբասի օրով էլ (928—953) Հայաստանի հյուսիսային մատույցները խաղաղ չմնացին: Արխագների Բեր թագավորը մեծ զորքով արշավեց Հայաստան, բայց պարտություն կրեց, գերի ընկավ և կուրացվեց Կարս քաղաքում:

Սակայն Բագրատունիք մինչև Մմբատ Երկրորդի զանազան քաղաքական չկարողացան ապահովել Հայաստանի հյուսիսային սահմանները հաճախակի հարձակումներից և այդ պատճառով Մմբատ Տիեզերակալի օրով Գուգարքում նրանք հիմնեցին իրենց ենթակա Կյուրիկյան թագավորությունը, որի առաջին զահակալը հանդիսացավ Մմբատ Տիեզերակալի եղբայր Գուրգենը, որին Գուգարքի բնակիչները տեղական բարբառով Կյուրիկե (Կորիկե) անունը տվին և թագավորությունն էլ նրա անունով կոչեցին:

Նշանակում է, Լոռի-Տաշիրի Կյուրիկյան թագավորությունը ոչ թե հատվածական պետություն էր, որ Վասպուրականի Արծրունյաց կամ Սյունիքի թագավորությունների նման առաջ եկավ հայոց միասնական պետության հիմքերը քանդելու, այլ Գուգարաց հին բղջիխության նման մի քան էր, որ Բագրատունիք իրենք հիմնեցին՝ Հայաստանի ամենից վտանգավոր հյուսիսային սահմանները պահպանելու համար, և այդ թագավորությունը, մանավանդ սկզբում, սերտ համագործակցության մեջ էր կենտրոնի հետ:

Այդ համագործակցության երկու վտուփատեր ունենք. մեկն այն է, որ ինչպես Հաղպատի, այնպես էլ Սանահնի գլխավոր եկեղեցիների ճակատներին տեղադրված են հայոց Մմբատ Տիեզերակալ թագավորի և Գուգարքի թագավորության առաջին զահակալ Գուրգենի (Կյուրիկեի) արձաններն իբրև խորհրդանիշ նրանց միասնության և համերաշխության: Երկրորդ վտանգն այն է, որ հայոց 428 թվականին (+551=979) Մմբատ Տիեզերակալ թագավորը այցելության է գնացել Սանահնի «ի տեսություն եղբայրն իրում հարազատին Գուրգենայ» և այնտեղ եղած ժամանակ արքայական հատուկ հրովարտակով Սանահնի վանքը դարձրել է Լոռի-Տաշիրի քաղաքի կենտրոն և այնտեղ հաստատել է եպիսկոպոսական Աթոռ՝ հաշվացնելով նրան ընդարձակ վիճակ՝ Վրաստանի սահմաններից սկսած մինչև Նիզ և Ծիրակ գավառները:

Այդ հրովարտակից իմանում ենք, որ Մմբատ Տիեզերակալի հայրը և մայրը՝ Աշոտ Ողորմածն ու նրա կին Խարովանուշ թագուհին, Սանահնի վանքին են նվիրել բազմաթիվ գյուղեր ու կալվածքներ՝ վանքի միաբանության գոյության համար տնտեսական հիմք ստեղծելու նպատակով:

Պետք է ենթադրել, որ այդ ժամանակ Լոռիի թագավորությունն արդեն հիմնադրված էր, որովհետև եպիսկոպոսական Աթոռ ստեղծվում էր առանձին իշխանություններին: Ծառերն այս հրովարտակը համարում են նաև Լոռիի առանձին թագավորության հիմնադրման նշան: Այնուհանդերձ այս հրովարտակը ևս վկայում է այն մասին, որ Կյուրիկյան թագավորությունը հիմնադրվել է կենտրոնական պետության հաճությամբ:

*
* *

Լոռիի Կյուրիկյան թագավորությունն ունեցել է իր պատմագիրը՝ Վանական վարդապետը, ժամանակի մեծ ուսուցիչն ու գիտնականը, բայց նրա պատմությունը կորել է և մեզ չի հասել, իսկ Վանականի սիրելի աշակերտ Կիրակոս Գանձակեցին չուզեցավ կրկնել իր ուսուցչին, քիչ բան է գրել Սանահնի, Հաղպատի վանքերի, մանավանդ Կյուրիկյան թագավորության մասին: Այդ պատճառով այդ վանքերի պատմության, ինչպես նաև Կյուրիկյան թագավորության համար բացառիկ կարևորություն ունեն վիճական արձանագրությունները, հիշատակարաններն ու ճարտարապետական բազմաթիվ կոթողներ:

Սանահնի և Հաղպատի վանքերի հիմնադրման տարեթվերի մասին հին մատենագիրները հակասական տեղեկություններ են տալիս, բայց Սանահնի քրթուկի մեջ կա ժամանակակից կարևոր վկայություն Սանահնի վանքի հիմնադրման մասին:

Այնտեղ արտագրված է 972 թվականի այժմ անհայտ ձեռագրի մի հիշատակարան, որ մեծ կարևորություն ունի վանքի հիմնադրության ճիշտ թվականը որոշելու համար:

Այդ հիշատակարանը պատկանում է նշանավոր հույն գիտնական Բարսեղ Կեսարացու «Ցաղագս ճգնառաց» աշխատության հայերեն թարգմանության արտագրությանը, որի մեջ գրիչը խնդրել է հիշել նաև Սանահնի վանքի հիմնադիր և առաջին վանահայր Պոլիկարպոսին, որ երկու տարի առաջ մեռած է եղել: Այդ հիշատակարանում գրիչը հայտնում է, որ 972 թիվը Սանահնի վանքի հիմնադրման վեցերորդ տարին է եղել:

Նշանակում է Սանահնի վանքը հիմնա-

ղըրվել է 966 թվականին, հավանաբար 967 թվականին, որովհետև հայոց ՆԺԵ (415) թվականը մի մասով համապատասխանում է մեր 966 թվականին, իսկ մի մասով է՝ 967-ին:

Այդ հիշատակարանում կա մաս մի այլ կովան՝ վանքի հիմնադրման թվականն ավելի ճշտելու համար: Այնտեղ ասված է, որ հիշյալ ձեռագիրն ընդօրինակել են Խաչիկ (Աթդարունի) կաթողիկոսի գահակալության առաջին տարում, իսկ Խաչիկի գահակալությունը, ինչպես հայտնի է, տեղի է ունեցել 973 թվականին: Հետևապես, Սանահինի վանքի հիմնադրումը լինելու է 967 (973—6) թվականին: Մեզանից ուղիղ 1000 տարի առաջ:

Ժամանակագիր Սամուել Անեցին (12-րդ դար) ևս Սանահինի վանքի հիմնադրումը նշանակել է 967 թվականին¹⁶:

Եթե, նկատի առնելով միջնադարյան շինարարության պայմանները, գլխավոր եկեղեցու շինարարության տևողությունը հաշվելու լինենք 10 տարի, նշանակում է՝ Կաթողիկե եկեղեցու կառուցման ավարտը դնելու ենք մոտավորապես 977 թվականին՝ Սմբատի թագավորության առաջին տարին:

Այս թվականը մեզ հետաքրքրում է մաս այն պատճառով, որ Սանահինի գլխավոր եկեղեցու ճակատին քանդակված են Սմբատ Տիեզերակայի և Գուրգենի պրծանները. երկուսի գլխին փորագրված մակագրության մեջ նրանք երկուսն էլ ունեն թագաւոր տիտղոսը (Սմբատ թագաւոր, Գուրգեն թագաւոր), նշանակում է՝ եկեղեցին կառուցվել վերջացել է 977 թվականին կամ մի քիչ ուշ, և այդ միջոցին Գուրգենը Լոռիում արդեն թագավոր էր, այլապես նա թագավոր տիտղոս չէր ունենա: Լոռիի թագավորության հիմնադրումը 977 թվականից առաջ չի կարող լինել, որովհետև Սմբատ Տիեզերակալից առաջ Աշոտ Ողորմածի օրով այդ թագավորությունը չէր կարող հիմնված լինել, քանի որ այն ժամանակ Լոռիում էր ոչ թե Գուրգենը, այլ՝ Սմբատը:

Այսպիսով, եզրակացնում ենք, որ Աշոտ Ողորմածի մահվանից հետո նրա որդիներից ավագը ժառանգեց Անիի կենտրոնական թագավորությունը և իր եղբորը՝ Գուրգենին,

քաժին հանեց Գուգարքի ենթակա թագավորությունը:

Ակադեմիկոս Հակոբ Մանանդյանը ևս նույն եզրակացությանն է հանգել: Նա գրում է. «Սմբատ Բ-ի կրտսեր եղբայրը՝ Գուրգենը, հավանաբար լինելով նրան՝ ժառանգում է նրա հրամանով 982 թվին Տաշիրը, Տալուշը, Կայանը և մերձակա շրջանները, ու հիմք է դնում Կորիկյան թագավորության»¹⁷:

Այստեղ վիճելի է 982 թվականը: Ավելի հավանական է, որ թագավորությունն ավելի առաջ հիմնադրված լինի, բայց ոչ ուշ առաջնորդական Աթոռից (979 թվ.):

Կյուրիկյան թագավորների և ընդհանրապես Բագրատունյաց առանձին ուշադրության և հովանավորության շնորհիվ Սանահինի միաբանությունն արագ թափով բազմացավ այն աստիճանի, որ այլևս հնարավոր չէր բոլորի մի վանքում մնալը, ուստի միաբանության մի մասը տեղափոխվեց դարձյալ Խոսրովանուշ թագուհու հրմնադրած Հաղպատ վանքը, որ Սանահինից հեռու էր ընդամենը 6 կիլոմետրով: Տեղափոխվողներն այնտեղ կազմեցին առանձին միաբանություն, որի առաջին վանահայր նշանակվեց 972 թվականի հիշատակարանի հեղինակ, Սանահինի վանքի միաբան Սիմեոն վանականը, որի անունը պահպանվել է Հաղպատի 991-ից սկսած մինչև 1005 թվականներին պատկանող վիմական արձանագրությունների մեջ, ինչպես նաև Աստղիկի Պատմության էջերում:

Սանահինի վանքին այդքան մոտիկ Հաղպատ վանքի գոյությունը, հետևապես, արդյունք է ոչ թե միմյանց նկատմամբ ունեցած հակասականության կամ գաղափարական հոդի վրա առաջ եկած տարաձայնությունների, ինչպես սովորաբար լինում է, այլ, ինչպես հաղորդում են աղբյուրները, այդ բաժանումը առաջ է եկել բացմանդամության հետևանքով:

Աստղիկի վկայությամբ Սանահինի և Հաղպատի միաբանության ընդհանուր թիվը հասել էր 500-ի: Նա գրում է.

«Ցաւորս տրա (Աշոտոյ որդոյ Աբասայ) շինեցան կրօնատրանցք, ճգնատրականաց տեղիք Սեւորդեաց աշխարհին, հաւասարակեցք, միաբանականք, ըստ յառաջաւացեալ կանոնին սահմանադրութեան սրբոյն Բարսեղի, որոց երկոցունց տեղեացն աւուրանք Հաղպատ և Սանահին հանդէպ միմ-

¹⁶ Նա գրում է՝ «Ի ՆԺԶ (416+551=967) թվին շինեցաւ Հաղպատ և Սանահին» Ժամաւ առաջ քան Վաղպատ շինեցաւ ի Խոսրովանուշ թագուհուն՝ ի կնոջէ Աշոտոյ Ծահնդահին: «Հաւատմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1888, էջ 100:

¹⁷ Մանանդյան Հակոբ, Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության: Հտ. Բ, Բ մասի Արթուր: Երևան, 1960, էջ 47:

եանց, միակրօնք ի տան Աստուծոյ՝ արանց Ծ-ոց (500)»¹⁸:

Այդ երկու վանքերը կառուցող Խոսրովանուշ թագուհին և Աշոտ Ողորմածը երկու վայրում էլ գլխավոր եկեղեցիները նվիրել են իրենց երկու որդիների՝ Սմբատի և Գուրգենի արևշատության կամ, ինչպես վկայում է Հաղպատի ս. Նշան եկեղեցու կառուցման արձանագրությունը, «փրկութեան Սիբատուս և Գուրգենա»:

Ուստի զարմանալի չէ, որ Հաղպատավանքի առաջին վանահայրը Սանահնի միաբան Սիմեոն կրոնավորն էր:

Հաղպատի վանքը, ինչպես այդ հնարավոր եղավ պարզել մատենագրական բազմաթիվ և հաճախ միմյանց հակասող տեղեկությունների վերլուծումից և քննությունից, հիմնադրվել է Սանահնի հիմնադրումից 10 տարի հետո, մեր թվականության 976/977 թվերին¹⁹:

Այժմ համառոտակի կանգ առնենք նախ Սանահնի և ապա Հաղպատի մարտարապետական գլխավոր կառուցվածքների վրա և նշենք նրանցից մի քանիսի առանձնահատկությունները:

ՍԱՆԱՀՆԻ ՎԱՆՔԸ

Սանահնին ունի հայկական գեղեցիկ մարտարապետությամբ կառուցված բազմաթիվ կրոնական-եկեղեցական և աշխարհիկ շենքեր, որոնց մեջ կան բացառիկ արժեքներ կայացնող կոթողներ: Ծեփերի գլխավոր խումբը կենտրոնացված է մի բարձրադիր հարթակի վրա և շրջափակված է եղել պարիսպով: Այժմ այդ պարսպի միայն հետքերն են պահպանվել մի երկու տեղում: Վանքն իր հուշարձանների գլխավոր խմբի մեջ ունի երեք եկեղեցի, երկու գավիթ, որոնց մեջ թաղված են Կյուրիկյան թագավորական տան անդամները և ուրիշ իշխաններ և բարձրաստիճան մարդիկ: Վանքն ունի գրատուն, նախագավիթ, ճեմարանի սրահ և զանգակատան առանձին շենք:

Գլխավոր խմբից դուրս վանքն ունի մի քանի մատուռներ և եկեղեցիներ, ինչպես նաև Զաքարյան իշխանների տապանատունը, գերեզմանոց, աղբյուր և Դեքեդ գետի գրա՝ միաթոփչ կամուրջ:

1. Աստվածածին եկեղեցի: Գմբեթավոր

¹⁸ Ստեփանոսի Տարսնեցույ Աստղկան Պատմութիւն տիեզերական: Բ տպ. ՍՊԲ, 1825, էջ 181:

¹⁹ Ղաֆաղարյան Կարո, Հաղպատ, փմական արձանագրությունները և մարտարապետական կառուցվածքները: Երևան, 1963, էջ 10—13:

դահլիճ է, դրսից ուղղանկյուն քառանկյունի, ներսից՝ խաչաձև: Ներսում, չորս անկյուններից ունի չորս ավանդատներ, իսկ արևելյան կողմի ավագ խորանը բարձրադիր է:

Այս եկեղեցին այժմ գոյություն ունեցող հուշարձանների մեջ ամենահինն է, և Բագրատունյաց Աբաս թագավորը կառուցել է վանքի հիմնադրումից առաջ հայոց 400 և մեր այժմյան գործածական տոմարով 951 թվականին: Այս թվականը մոտավոր է և հինգ ավանդված է աղավաղումով: Կարծում ենք, որ առնվազն մի տասնամյակով առաջ պետք է տանենք, որովհետև 953 թվականին, երբ մեռավ Աբաս թագավորը, այդ տաճարի կառուցումը արդեն ավարտված էր:

Կարծում ենք, որ միջնադարի պայմաններում այդ եկեղեցու կառուցումը կարող էր ամենաքիչը տեղ տալ տարի: Վանքի հիմնադրումից հետո բոլոր շենքերը կառուցվել են այս եկեղեցու շրջապատում, որովհետև այս տաճարը կանգնած է հարթակի կենտրոնում:

2. Ամենափրկիչ եկեղեցի: Վանքի գլխավոր տաճարն է (կաթողիկե եկեղեցին), կառուցել է, ինչպես արդեն ասել ենք, Խոսրովանուշ թագուհին և դրանով հիմք է դրել Սանահնի վանքին 966/967 թվին:

Դրսից, արևելյան ճակատի բարձրում, ամբողջ հասակով, քանդակված են Սմբատ Տիեզերակալի և նրա եղբոր՝ Գուրգեն թագավորի արձանները:

Ծատերը, հենվելով Կիրակոս Գանձակեցու սխալի վրա, այդ արձանները վերագրում են Կյուրիկյան թագավորության հետագա սերունդներին՝ 11-րդ դարի մարդկանց:

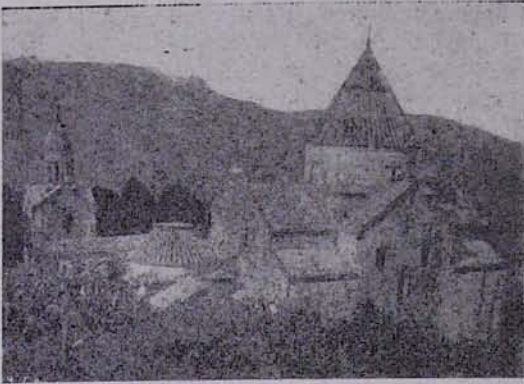
Իրականությունն այն է, որ տաճարը կառուցել են Խոսրովանուշ թագուհին և Աշոտ Ողորմածը «Վասն արևշատութեան որդւոյ իրեանց՝ Գուրգենայ, Սմբատայ եւ Գագկայ»²⁰:

Ամենափրկիչը ևս գմբեթավոր մեծ դահլիճ է, դրսից՝ ուղղանկյուն քառանկյունի, ներսից՝ խաչաձև, չորս անկյունների վրա ունի կրկնահարկ ավանդատներ, իսկ արևելյան ավագ խորանը բարձրադիր է և հետելի մասը՝ կիսաբոլորակ: Ներսում սալյուներ չունի, և գմբեթը ճատած է ավանդատների անկյուններից վերև բարձրացող չորս որմնամույթների գլխին առաջացած կամարների քառակուսու գլխին:

Սյուների բացակայությունը թեև հնում էլ գոյություն ուներ հայկական մարտարապե-

²⁰ Մանր ժամանակագրություններ 13—18-րդ դարերի, կազմեց Վ. Հակոբյան: Հտ. 2-րդ, Երևան, 1956, էջ 501:

տության մեջ (հոփիսիմետաիայ տաճարներ և այլն), բայց Բագրատունյաց ժամանակներում կիրառվեց ավելի մեծ չափերով: Դրա պատճառն այն էր, որ պուներ ունեցող դահլիճների ամբողջությունը խախտվում է, այն էլ՝ երբ ավորական պուների փոխարեն հաստահեղույս մույթեր են լինում, իսկ պուներ չունեցող դահլիճները միշտ ամբողջական են և ընդարձակ են թվում, որովհետև պուների ետևում «մեկույալ» տարածություն չունեն:

Նկար 1. Մանահնի վանքի ընդհանուր տեսքը հարավարևմտյան կողմից: Առաջին դիրքի վրա՝ Ամենափրկիչ եկեղեցին

Արքայաշեն այս տաճարը, Ամիի Մայր եկեղեցուց հետո, Բագրատունյաց շրջանի ճարտարապետության փառքերից մեկն է հանդիսանում:

Ց. Ամենափրկիչ ժամատուն: Կառուցված է եկեղեցու արևմտյան կողմում, ճիշտ եկեղեցու լայնքին հավասար: Աշխարհիկ երդիկավոր տան ձևի դահլիճ է, որ կենտրոնում չորս բոլորակ պուներ ունի: Այդ պուների վրա նստած է երդիկավոր բութ գմբեթը, ինչպիսիք մեզ ծանոթ են իշխանական տներից: Հատակին երևում են բազմաթիվ արձանագրած և անգիր գերեզմանաքարեր:

Ժամատան կառուցողը վարպետ **Ժամհայրն** է, 1181 թվականին. վանքի **Հովհաննես** առաջնորդի միջոցներով, նրան իրենց միջոցներով օգնել են Ամիր Քուրդը և Գրիգոր Տուտեղոյի նշանավոր վարդապետը: Կառուցմանը մասնակցել են նաև Կյուրիկե Գ-ի՝ Մարիամ, Բավրինա, Ռուսուջան աղջիկները և նույն Կյուրիկեի կնոջ՝ Թամարի հորաքույր Ռուսուջանը, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հիշատակին կանգնեցրել է գավթի կենտրոնի գմբեթակիր չորս պուներից մեկը:

4. Մեծ գավթ: Կոչվել է **Աստվածածնա ժամատուն** և **Դրսի գավթ:** Կառուցվել է

1211 թվականին Վաչուտյան Վաչե իշխանի միջոցներով եկեղեցու արևմտյան պատին կից, եկեղեցու կրկնակի լայնությամբ: Կառուցվածքի ստանձնահատկությամբ խիստ հետաքրքրական շինություն է՝ երեք թևի բաժանված: Ամբողջ շենքը հարավից մի քիչ հյուսիս ձգված ուղղանկյուն քառանկյունի է, և ամեն մի թևն ունի իր թաղն ու թաղի գլխին էլ՝ իր երկթեք ծածկը: Հայկական գավթների մեջ եզակի օրինակ է և կրկնում է պալատական պունազարդ դահլիճները, որոնց օրինակները մեզ հայտնի են պեղված ավերակներից:

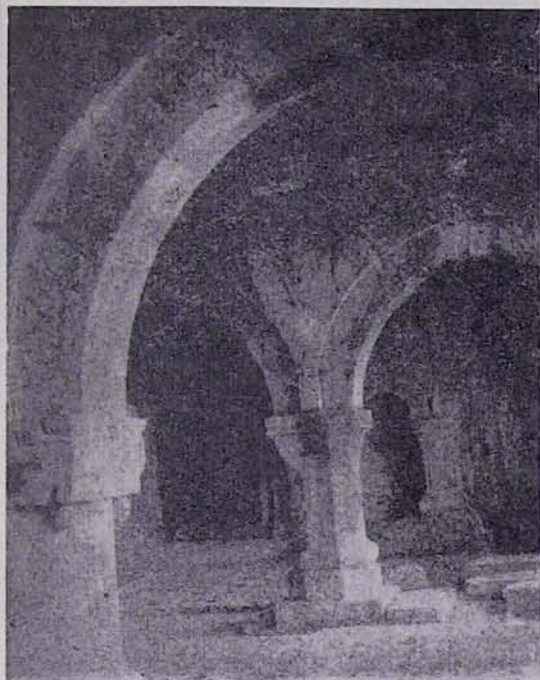
5. Մագիստրոսի ճեմարան: Այս շենքն առաջացել է ինքնաբերաբար, Աստվածածնի և Ամենափրկիչ եկեղեցիների արանքի մեջ տարածության մեջ: Այս երկար սրահը ծածկված է թաղով, կառուցված է երկու եկեղեցիների կառուցումից հետո՝ 11-րդ դարի սկզբներին:

Ավանդաբար պատմում են, որ սա եղել է ճեմարանի այն սրահը, որտեղ Գրիգոր Մագիստրոսը կարդացել է իր դասախոսությունները՝ երկու կողմի վրա շարված քարե նըստարաններին բազմած ուսանողների համար:

Նկար 2. Մանահնի մեծ ժամատան արևմտյան ճակատը: Հեղինակ՝ Վանգակատունը

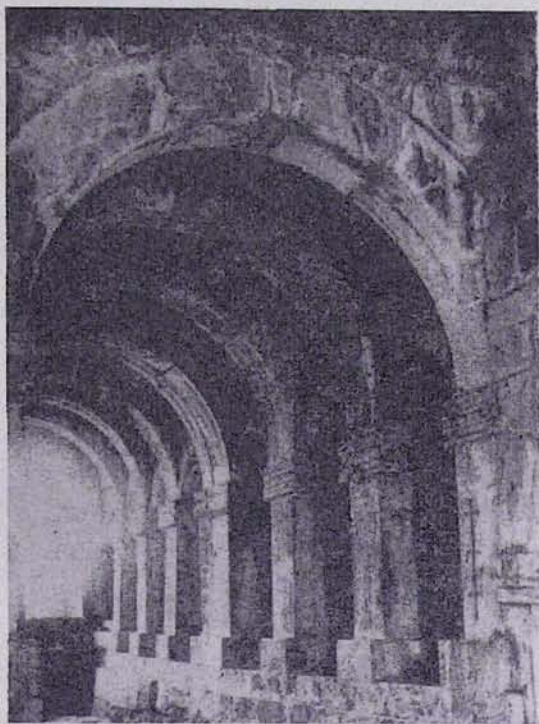
6. Զանգակատուն: Եռահարկ բարձրադիր մի շենք է, կառուցված 12-րդ դարի վերջերին: Կառուցման արձանագրությունը թվական չունի: Սրա օրինակով, բայց բարձր ճարտարապետությամբ է կառուցված Հադ-պատի զանգակատունը:

Նկար 3. Սանահնի մեծ ժամատան ներքին պոմա-
շարքերը

լու համար: Հավանական է՝ ունեցել է նաև շարժական կահույք:

Գրատան ներսի սրբատաշ պատերը և որմնապույունների ճոխ զարդարանքը վկայում են այն մասին, որ այդ շենքը վանքին ծա-
նայել է ոչ միայն իբրև գրադարան, այլև որ-

Նկար 4. Մագիստրոսի ճեմարանը Սանահնի
վանքում

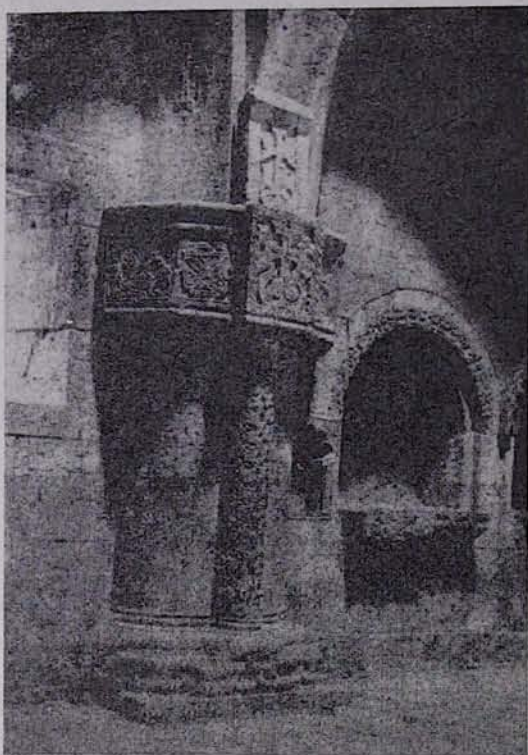
7. Գրատուն: Գեղեցիկ ճարտարապետությամբ կառուցված մի շենք է, որ նշանավոր է եղել միջին դարերում: Այս գրատունն առավել չափով հռչակվել է ձեռագրական հարուստ ժողովածուով: Զեռագիր գրքերի հետ միասին գրատան մեջ պահվել են նաև վանքի թանկարժեք առարկաները (մատուցներ, խաչեր, ոսկյա և արծաթյա սկիհներ և այլն): Այդ պատճառով գրատան շենքը կոչվել է նաև **Նշխարատուն:** Գրատունը կառուցել է տվել Դավիթ Անհողիճի դուստր Հրանուշ թագուհին 1063 թվականին: Խիստ ուշագրավ է ներքին կառուցվածքը. յուրաքանչյուր պատի կենտրոնից զարդարում որմնապույուն է բարձրանում և կամարներով միանում մյուս պատերի կենտրոնից բարձրացող որմնա-
սան կամարին, իսկ առաստաղի կենտրոնի բույս գմբեթն իր բացվածքով յուսավորում է շենքի ներսը: Պատերի մեջ կան կամարա-
վոր խորշեր՝ գրքեր և այլ առարկաներ դնե-

պես բազմաթիվ այցելուներ ունեցող թան-
գարանային սրահ: Գրատունն իր մուտքի
ստաշ ունի նաև մի կողմը բաց նախագա-
վիթ:

8. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի: Բոլորակ փոքրիկ եկեղեցի է, կառուցված գրատան հետ միասին, մեկ-երկու տարով նրանից ա-
ռաջ: Կառուցողը դարձյալ Հրանուշ թագու-
հին է: Այս ձևի փոքրիկ տաճարների կառու-
ցումը մեր ճարտարապետության մեջ հան-
դես է եկել Բագրատունյաց թագավորության
ժամանակ: Վերանորոգության ժամանակ
(1652 թ.) պատերի վերին մասերը կրճատել
են, և այդ պատճառով արտաքին երեսը
զարդարող և եկեղեցու շուրջը պար բռնող
որմնապույուններն իրար միացնող որմնակա-
մարները ոչնչացել են:

**9. Զաքարյանների տոհմական տապա-
նատուն:** Արտաքինից եկեղեցու տպավո-

րույթուն գործող շենք է, կիսով չափ այժմ հողի մեջ թաղված, որ երկու մասից է կազմված: Կառուցել են Զաքարե և Իվանե եղբայրները 1189 թվականին, իրենց՝ 1187 թվականին վախճանված հոր՝ Սարգսի գերեզմանի վրա: Նույն տապանատան մեջ է թաղվել նաև Զաքարե ամիրսպարապարը: Նրանց դամբարանների գլխին կանգնեցված են գեղեցիկ խաչքարեր:

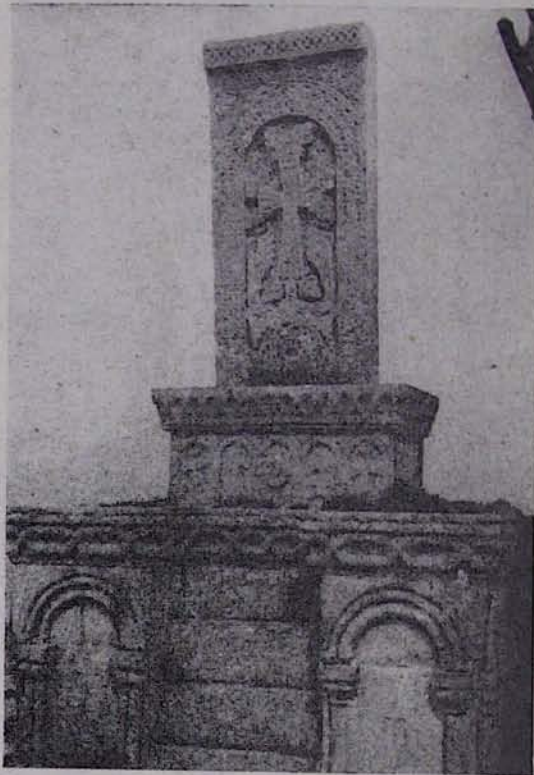
Նկար 5. Գրատան ներքին որմնապույներից մեկը

10. Աղբյուրը: Գտնվում է գյուղի ծայրին, վանքի շենքերի խմբից դուրս: Ընդարձակ շինություն է, թիկունքով հենված սարավանջին, որտեղից ջուր է գալիս քարաշատ գետնուղիով: Ծակատի կողմից շենքը երկկամար մի սրահ է (կառուցված 1255 թվականին), որ իր արտաքին տեսքով նման է եկեղեցու նախագավթի:

11. Կամուրջը: Սանահնի կամուրջը եզակի օրինակ է քարե կամուրջների, որ մեզ է հասել ամբողջական վիճակում գրեթե առանց նորոգումների և փոփոխության 12-րդ դարի ութսունական թվականներից: Կառուցել է տվել Զաքարե և Իվանե իշխանների քույր Վանհին (Նանա) թագուհին՝ իր վաղամեռիկ ամուսնու՝ Կյուրիկյան Աբաս թագավորի հիշատակին: Կամուրջը սրբատաշ

քարով է շինված և 18 մետրանոց կամարավոր թռիչքով Դեբեդ գետի երկու ափերը իրար հետ է կապում: Այս գեղեցիկ հուշարձանն այժմ չի օգտագործվում և պահպանվում է իբրև պատմական հուշարձան:

12. Աստվածածնա եկեղեցու հնագույն ժամատուն: Այս ժամատունն այժմ գոյություն չունի, և նրա մասին գրում ենք միայն այն պատճառով, որ մինչև և՛ այժմ մեզ հայտնի ա-

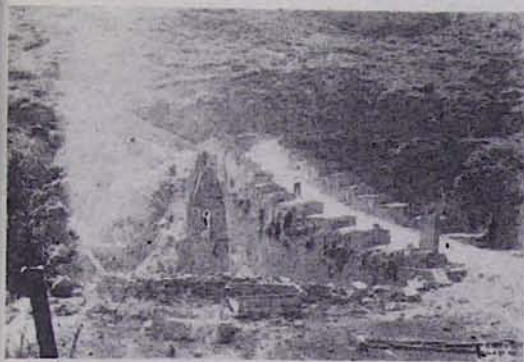
Նկար 6. Տուտեղորդու խաչքարը Սանահնի վանքում

մենահին ժամատունն է, կառուցված 10-րդ դարի ութսունական թվականներից ոչ ուշ:

Եկեղեցիներին կից ժամատներ ունեն միայն հայկական եկեղեցիները: Ժամատուն չունի քրիստոնեական մյուս դավանանքի և ոչ մի եկեղեցի: Եթե վրացիները 7-րդ դարի սկզբներին դուրս չգալին հայկական դավանանքից և իրենց եկեղեցին չմիացնեին բյուզանդականին, նրանք ևս կունենային այնպիսի գեղեցիկ ժամատներ, ինչպիսիք կան հայկական եկեղեցիներին կից:

Ժամատները հայոց ճարտարապետության մեջ առաջ են եկել հայոց եկեղեցու այն օրենքի պատճառով, ըստ որի եկեղեցին համարվում է Աստծու տուն, ուստի և նրա մեջ որևէ անձնավորություն չի կարելի թաղել: Հետևապես պետք է եկեղեցուն կից ունենալ մի

ալ աշխարհիկ շինություն, որպեսզի, պահպանելով օրենքը, ետևի կամ տվյալ վայրի տերերի նմանացաններին թաղեն որևէ հարկի տակ: Այդպիսով, հայոց եկեղեցիներին կից առաջ եկան գավիթները կամ ժամատները, որոնք իշխանական տների համար ծառայեցին իբրև տոհմական գերեզմանատուն:

Նկար 7. Սամահնի կամուրջը՝ կառուցված Վանիցին (Նամա) թագուհու կողմից

Սամահնի քրթուկի մեջ պահպանվել և արտագրվել է մի թագավորական հրովարտակ, որով Աշոտ Ողորմածի որդի Գուրգենը (Կյուրիկե Ա) Սամահնի Աստվածածին եկեղեցուն և նրա գավթին է նվիրում երկու ջահ, մեկը՝ մեծ, որը ունեցել է 112 կանթեղ («Ը և երկուտասան կանթեղ») և մյուսը՝ փոքր, որ կազմված է եղել քառասուն կանթեղից և նվիրված «անուն սրբոց քառանիցն»: Այդ ջահերից մեծն իբրև արև պետք է լուսավորեր Աստվածածին եկեղեցու ներսը և պայծառացներ, իսկ փոքրը՝ պետք է «որպես լուսինն ի գիշերի... պայծառացուցանէ գաիթ գտորք Աստուծածնիս... գերեզմանատունս Բագրատունեաց»²¹:

Այդ գավիթը, որ բավականին ընդարձակ չափեր է ունեցել, քանդվել է, և նրա տեղ 1211 թվականին Զաքարյանների գործակալ Վաչե Վաչուտյանի կողմից կառուցվել է աշտոն գոյություն ունեցող մեծ գավիթը: Եթե գմբեթից կախում էին 40 կանթեղանոց ջահը, որպեսզի լուսնի նման լուսավորի ներսը, նշանակում է՝ այդ գավիթն ունեցած պետք է լինի ընդարձակ դահլիճ:

Նվերի վերաբերյալ հրովարտակը թվական չունի, միայն գիտենք, որ նվիրատու Գուրգեն թագավորը 989 թվականին արդեն մեռել էր, նշանակում է՝ գավիթը, որի գմբեթից պետք է կախվեր փոքր ջահը, արդեն

գոյություն ուներ: Դեռ ավելին. եթե Ամենափրկիչ եկեղեցին արդեն կառուցված ավարտված լիներ, ջահը ամենայն հավանականությամբ Գուրգենը կնվիրեր իր կառուցել տված եկեղեցուն և ոչ թե իր պապի կառուցածին, հետևապես Սամահնի վանքին կատարված այդ նվերի ժամանակը պետք է առնվազն մի 10 տարով առաջ տանենք:

Այսպիսով, հայոց ժամատների սկիզբը պետք է համարել առնվազն 970-ական թվականները և ոչ թե 11-րդ դարը, ինչպես համարել են մինչև այժմ:

ՀԱՂԱՍ

Հաղպատավանքի ճարտարապետական կառուցվածքների խումբն ավելի մեծ է թե՛ վանական պարսպից ներս և թե՛ պարսպից դուրս:

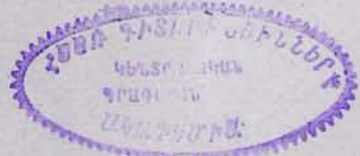
Նկար 8. Հաղպատավանքի ընդհանուր տեսարանը հյուսիս-արևմտյան կողմից

Արվեստի տեսակետից ևս Հաղպատի հուշարձաններից մի քանիսն ավելի բարձր արժեք և նշանակություն ունեն միջնադարյան հայ ճարտարապետության համար: Մրցման մեջ լինելով միմյանց հետ, ով երկրորդն է շինել, ամեն կերպ աշխատել է գերազանցել նախորդին:

Այժմ թվենք Հաղպատավանքի մի քանի կարևոր ու նշանավոր կառուցվածքները:

1. Ս. Նշան եկեղեցի: Հաղպատի գլխավոր եկեղեցին է և վանքի հնագույն շենքը, որ կառուցված է 976—991 թվականների ընթացքում Խոսրովանուշ թագուհու հրամանով: Տաճարի կառուցումը վերագրվում է Անիի պալատական ճարտարապետ Տրդատին, որ միանգամայն հավանական է, որովհետև տաճարն իր ոճով հարազատ է Տրդատի կառուցած մյուս շենքերին, ինչպիսին է Անիի մայր եկեղեցին, բայց Հաղպատի ս. Նշանը նա կառուցել է իր երիտասարդության շրջանին, իսկ Անիի մայր եկեղեցին

²¹ Սամահնի քրթուկ, ձեռագիր Մաշտոցյան Մատենադարանի, № 3031, էջ 50—53:

նրա գլուխ-գործոցն է՝ կառուցած հասունությամբ ժամանակ:

Ս. Նշանն արտաքուստ ուղղանկյուն քանակյունի և ներքուստ խաչաձև դահլիճ է, կառուցված սրբատաշ որձաքարերով: Ունի լայնահիստ գմբեթ՝ բոլորշի թմբուկով: Այս տաճարը ևս գմբեթակիր պոմներ չունի: Գլմբեթը, ինչպես և Սանահնի վանքում, նստած է տաճարի ներսի չորս անկյունների վրա կառուցված կրկնահարկ ավանդատների անկյունամասերից բարձրացող կամարների գլխին, ուստի և տաճարի այլ մասերը հատ-

քայց ազատել, Խոյությունը պատկերը բացառիկ նմուշ է հայ որմնանկարչության մեջ, որտեղ բնական գույներով պատկերված է իրական մի անձնավորություն՝ իր իշխանական տարազով, նկարված իր կենդանության օրով, բնականից, 14-րդ դարում:

Տաճարի արևելյան պատին՝ դրսից, բանդակված են Աշոտ Ողորմածի երկու որդիները՝ Սմբատը և Գուրգենը (Կյուրիկեն): Սմբատը արարական փաթաթման ունի գլխին, իսկ Գուրգենը տեղական արքայական տարազով է:

Նկար 9. Հաղպատի ս. Նշան եկեղեցին հարավային կողմից

Նկար 10. Գուրգեն և Սմբատ Տիեզերակալ թագավորների բարձրաքանդակ արձանները Հաղպատի ս. Նշան եկեղեցու ճակատին

կապես ամուր են կառուցված գմբեթի մեծ ծանրությունը կրելու համար: Արտաքուստ պատերն ունեն երկուսական խորշ, որոնք, բացի որմերի զանգվածը թեթևացնելուց, գեղեցկացնում են արտաքին տեսքը:

Ներսում, արևմտյան կողմի ավանդատների վերին հարկերը բաց են և ծառայել են իբրև օթյակ Կյուրիկյան տան անդամների համար, որոնք այնտեղ են բազմել եկեղեցական արարողությունների ժամանակ:

Ավագ սեղանի ետևի պատերը, որ կիսաբոլոր են, ծածկված են որմնանկարով. վերին շերտը, որի վրա նկարված է Աստվածածինը մանուկ Հիսուսը գրկին, նկարված է 13-րդ դարում, իսկ տակի շերտի նկարը երեկում է միայն փոքրիկ տեղերում, որից դժվար է հասկանալ բովանդակությունը, սակայն կարծեք թե դարձյալ նույնն է:

Տաճարի ներսում, հյուսիսային պատին պահպանվել է իշխան Խոյությունը պատկերն ամբողջ հասակով, որի կողքին ևս նման նկարներ են եղել, որոնք դժբախտաբար չեն պահպանվել: Հավանաբար հայրը լինել՝ Սադունը:

Եկեղեցիներում սովորաբար լինում են սրբերի որմնանկարներ, մեծ մասամբ Աստվածաշնչի բովանդակությունից վերցված.

2. Ս. Նշանի ժամատուն կամ մեծ գավիթ:
Սա Հաղպատի ամենանշանավոր կոթողն է և բացառիկ ողջ հայկական ճարտարապետության մեջ: Կապ է ս. Նշան եկեղեցուն՝ նրա արևմտյան կողմից:

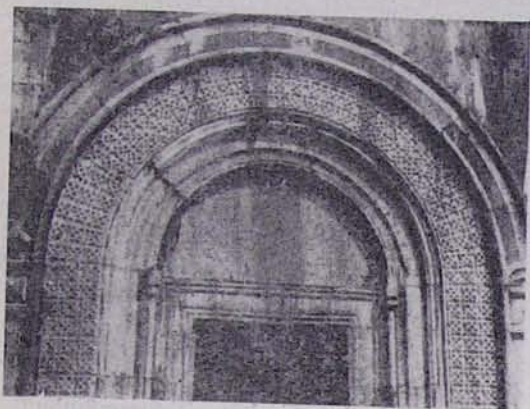
Այս գավթի տեղում նախապես գոյություն է ունեցել մի այլ գավթ, կառուցված 1185 թվականին: Հետագայում վանքի առաջնորդ Հովհաննես Խաչենեցին քանդել է հին գավիթը և նրա տեղ կառուցել այժմ գոյություն ունեցողը, հնից պահպանելով միայն նրա հյուսիսային և հարավային ծայրամասերը, որտեղ թաղված են Կյուրիկյան թագավորական տան անդամները: Այդտեղ, պատի վրա մնացել է նաև հին գավթի կառուցման արձանագրությունը:

Այս գավթի կառուցման ճիշտ թվականը մեզ հայտնի չէ, բայց այն կառուցել տվող Հովհաննես Խաչենեցին հիշվում է 1209, 1211, 1220 և 1221 թվականների արձանագրությունների մեջ, հետևապես այդ գավիթը կառուցվել է 13-րդ դարի տասնական թվականներին:

Այս գավթի ճարտարապետության մասին հիացմունքով են խոսել նաև միջնադարյան մատենագիրները:

Կառուցման ժամանակակից Կիրակոս Գանձակեցին իբրև կարևոր երևույթ երկու անգամ հիշատակում է այս զավթի կառուցումը: Մի տեղում նա գրում է.

«Սա (Յովհաննէս Խաչենեցի) քակեաց զգալիթն փոքրագոյն, որի դուռն կաթողիկէին Հաղբատայ, եւ շինեաց մեծ եւ գեղեցիկ շինուած որ զարմացուցանէ զտեսողսն հիացմամբ»²²:

Նկար 11. Հաղպատի մեծ ժամատան արևմտյան մուտքը

Երկրորդ անգամ, հիշատակելով Խաչենեցու կատարած կարևոր գործերը, ասում է.

«Բազում գործն արժանի յիշատակի գործեաց նա ի Հաղբատ, ընդ որս եւ զհոշակատոր գալիթն եկեղեցւոյն շինեաց, որ հիագուցանէ զտեսողսն»²³:

Հաղպատի մեծ ժամատունն իր հատակագծով մի ուղղանկյուն քառանկյունի դափնի է, միայն թե նրա արևելյան կողմում հին զավթի դեպի հյուսիս և դեպի հարավ ընդհանուր քառանկյունուց դուրս մնացող մասերն են պահպանված, որոնց շնորհիվ ժամատան դափնին ավելի է ընդարձակվել:

Սակայն գլխավորը ժամատան առաստաղն է, որ հիմնված է երկու զույգ միմյանց հատող կամարների վրա: Այդ կամարների կրունկները ժամատան երեք կողմերում նըստած են պատերին կից որմնասյուների, իսկ արևելյան կողմում՝ պատերից հեռու գտնվող երկու սյուների վրա:

Սակայն ծածկի կազմությունը դրանով չի վերջանում:

Ամենակարևորն այն է, որ վերոհիշյալ խաչաձևվող կամարների գլխին դարձյալ խաչաձևվող կամարներ են կառուցված ավել-

²² Պատմություն հայոց արարեալ Կիրակոսի Գանձակեցու: Էջ 92:

²³ Նույնտեղ:

լի փոքր չափերի, որոնք ժամատան կենտրոնական մասն ավելի վեր են բարձրացնում և դահլիճի շքեղությունն ու վեհությունը հասցնում չգերազանցված չափերի:

Վերին կամարների միջև ընկած առաստաղային տարածությունը խաչաձևվող կամարների շնորհիվ բաժանվել է ինը հատվածի, որոնցից ութ կողմնալիները զարդարված են գունավոր քարերի տարբեր ձևերով, իսկ կենտրոնականը բաց է իբրև լուսամուտ և ժամատան տանիքի վրա ավարտվում է վեց սյուների վրա նստած սրագագաթ գլմբեթով:

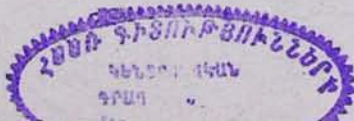
Խաչաձևվող կամարները սովորական են 13-րդ դարի հայկական ճարտարապետության մեջ և կիրառվել են գլխավորապես ժամատների (Խորակերտ, Այսաի, Անիի, Առաքելոց եկեղեցի, Հաղպատ և այլն), սեղանատների (Հաղպատ, Հաղարծին) և մատենադարանների (Սանահին) կառուցման մեջ, բայց խաչաձևվող կամարների ցլխին դարձյալ նույնպիսի կամարներ կան միայն Հաղպատում, որտեղ խիզախ ճարտարապետն աներկյուղ կերպով կամարների կենտրոնի վրա դրել է ծածկի կենտրոնական մասի ամբողջ ծանրությունը, այնպես որ նա 750 տարի անխախտ պահպանվել է առանց վնասվածքների և հասել է մեր օրերին: Դեռ երկար էլ կմնա անխախտ փնտրում:

Ց. Գրատուն: Մեծ համբավ է ունեցել Հաղպատի գրադարանը, որտեղ վանականները պահել են հայերեն լեզվով գրված ամեն բան: Հաղպատն ունեցել է գրչության իր դպրոցը, իր գիտնականները, որոնցից շատերը մեծ հռչակ են վայելել ամբողջ Հայաստանում: Այնտեղ գրվել են բազմաթիվ ձեռագիր գրքեր, որոնց թվում՝ մի շարք գլուխ-գործոցներ, ինչպիսին է, օրինակ՝ Հաղպատի 1211 թվականի Ավետարանը՝ ծաղկված **Մարգարե** մանրանկարի ձեռքով:

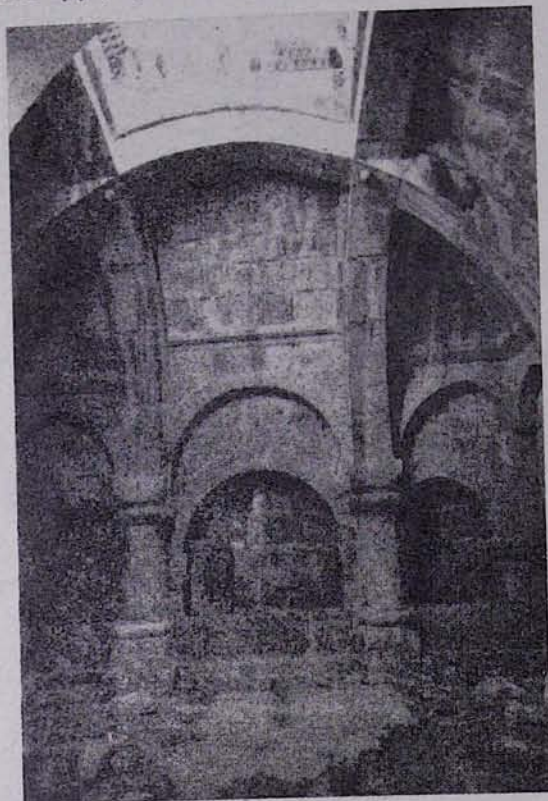
Անցյալում Հաղպատի ձեռագրերը համարվել են ընտիր, ստույգ և վստահելի օրինակներ, որոնք գրվել են ուսումնական հայրերի հսկողության ներքո, և մյուս վանքերի միաբաններն աշխատել են արտագրություններ կատարել այդ գրադարանի օրինակներից:

Գիտենք, որ այդ գրատունն ունեցել է ձեռագրերի հարուստ ժողովածու, որից քիչ բան է հասել մեր օրերին: Օտարների հաճախակի ավերածություններից բացի, վանքի տգետ միաբանները ևս «հնացած», կազմահան եղած և թերթերը պոկված ձեռագրերըն այրել են և, այդպիսով, ոչնչացրել հայ գրչության ամենահին և ամենաթանկագին գանձերը:

Գրադարանը քահանայունի, գրեթե հա-

վաճարակողմ շինություն է՝ ս. Նշանի հյուսիս-արևելյան անկյունի մոտ շինված (11-րդ դար), հավանաբար մի քիչ ավելի վաղ կառուցված, քան Սանահնի գրադարանը։ Նախապես փայտածածկ է եղել հազարաշեն երդիկով, բայց 13-րդ դարի կեսերին (1258—1262 թթ.) վերանառուցել են, ծածկը և պա-

Նկար 12. Հաղպատավանքի գրատան ներքին տեսարանը

տերի որոշ մասերը փոխել. ծածկը քարաշեն են դարձրել՝ խաչաձևով կամարներով. կենտրոնում կա երդիկով բույս գմբեթ։ Հին շենքը, պատերին, յուրաքանչյուր կողմում ունեցել է երեք մեծ որմնախորշեր՝ գրքերը շարելու համար, որոնցից մի քանիսը փակվել են նորոգության և ծածկը փոխելու ժամանակ։

Գրատան շենքը, հետագայում, հավանաբար 15—17-րդ դարերում, երբ ձեռագրերը ապահովության համար տեղափոխել են մոտակա անմատչելի քարայրների մեջ, դարձրել են **մատանատուն** և այնտեղ պահել միաբանների պարենը և գինին՝ զետեղել մեջ թաղված մեծամեծ կարասներում։

Գրատունն ունի ընդարձակ սրահ ս. Նշան

եկեղեցու արևելյան պատին զուգահեռ, գրեթե ամբողջովին թաղված հողի մեջ։ Այդ սրահի միջոցով գլխավոր եկեղեցու արևելյան պատն ազատել են հողից։

4. Փոքր ժամատուն (զավիթ)։ Ինքնաբերաբար առաջացել է ս. Նշան եկեղեցու և նրա հյուսիսային կողմը կառուցված Համագասպի ժամատան միջև։ Նշանավոր է նրա միջի ամենափրկիչ խաչքարը, որի վրա պատկերված է Քրիստոսը խաչված վիճակում։

Այդ գեղեցիկ խաչքարը, ինչպես նաև նմանները, ուսումնասիրել և հրատարակել է Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանը²⁴։

Փոքր գավիթը կառուցված է 1273 թվականին նախորդող մի քանի տարիների ընթացքում՝ վանքի առաջնորդ Հովհաննեսի կողմից։

5. Համագասպաշեն ժամատուն։ Վանական շինությունների մեջ ամենարճարձակն է և իր հավասարակողմ քառակյունի ձևով ընդգրկում է 333 ք. մ. տարածություն։

Իր կառուցվածքով ոչնչով չի տարբերվում սովորական ժամատներից։ Կենտրոնական չորս պուրների և յուրաքանչյուր պատից առաջացող երկու-երկու որմնասյուների միջոցով դահլիճը բաժանված է ինը հատվածի. մեկը, որ կենտրոնականն է և ընկած է չորս պուրների միջև, իր վրա կրում է երդիկավոր բացվածք ունեցող բույս գմբեթ։ Ծեփի բարձրությունը ընդամենը 7,2 մետր է, որ նրա ընդարձակության համեմատությամբ զգալիորեն քիչ է։

Ժամատան եկեղեցին այնքան փոքր է, որ շատերն անտեսում են այն. ժամատունը դիտում են որպես առանձին շենք և այն համարում զանազան նպատակներով օգտագործված (դատարան, խորհրդարան)։ Եկեղեցին ունի ընդամենը 20 ք. մ. մակերես։ Ժամատան հատակին կան տապանաքարեր։ Ժամատունը կառուցել է վանքի վանահայր Համագասպ առաջնորդը 1257 թվականին։

6. Ս. Գրիգոր եկեղեցի։ Կառուցված է 1025 թվականին։ Նշանակում է՝ վանքի հնագույն շենքերից մեկն է։ Մի փոքրիկ եկեղեցի է մանքի գլխավոր խմբի հարավ-արևմտյան ծայրին, արարայի ներսում։

Արտաքուստ ուղղանկյուն քառակյունի, արևելքից արևմուտք երկարությունը քիչ չափով գերազանցում է լայնքին, ներքուստ տաճարի չորս անկյուններում կառուցված

²⁴ Գարեգին արքեպս. Հովսեփյան, Հավուց Թաթի ամենափրկիչը և նույնանուն հուշարձաններ հայ արվեստի մեջ, Երուսաղեմ, 1937 թ., էջ 68;

ավանդատների շնորհիվ հատակագիծը դարձել է խաչաձև, ըստ որում արևելյան կողմում ավանդատները միահարկ են, իսկ արևմտյան կողմիցները՝ կրկնահարկ։ Վերջիններս հավանաբար արդյունք են 1211 թվականի նորոգության, որ կատարել է մեծ ժամատունը կառուցող Հովհաննես Խաչենցին։

Նկար 13. Հաղպատավանքի գրատան միջանցքը

Միակ մուտքը արևմուտքից է, և այդ ճակատն է, որ ունի գուսպ և չափավոր զարդեր՝ մուտքի շրջապատում, մուտքի գլխի յուսամուտի շրջանակին, նրա գլխին՝ պսակը, ավանդատների փոքրիկ յուսամուտների պսակները և այլն։ Գմբեթ չունի, և ծածկը երկթեք է։

7. Մի եկեղեցի էլ գտնվում է ս. Նշանի ժամատան հյուսիսային կողմում, բավականին բարձրադիր գմբեթով, որ նստած է չորս պատերի հետ կառուցված որմնապյունների գլխին։ Կառուցողն է Դեառմյանց Հասան իշխանի դուստր Խաթունը 13-րդ դարում։ Կառուցման արձանագրությունը թվական չունի։

8. **Ջանգակատունը**։ Հայկական միջնադարյան ճարտարապետության նշանավոր կոթողներից մեկն է և իր ձևով ու տեսքով միակը։

Կառուցված է վանքի քակի արևելյան բարձրադիր հարթակի վրա և իր վեհությամբ իշխում է բոլոր մյուս կառուցվածքների վրա։ Ներսում զանգակատունն ունի երեք հարկաբաժին, որոնց գլխին կանգնած է պուճաճարդ զանգակատան գմբեթը, իսկ տակ՝ երեք հարկերը հարմարեցված են եղել որպես մատուռ օգտագործվելու։ Նշանակում է՝ բացի զանգակատան պատվանդան լինելուց, նաև եկեղեցի է եղել և ունի պատարագի յոթ սեղան։

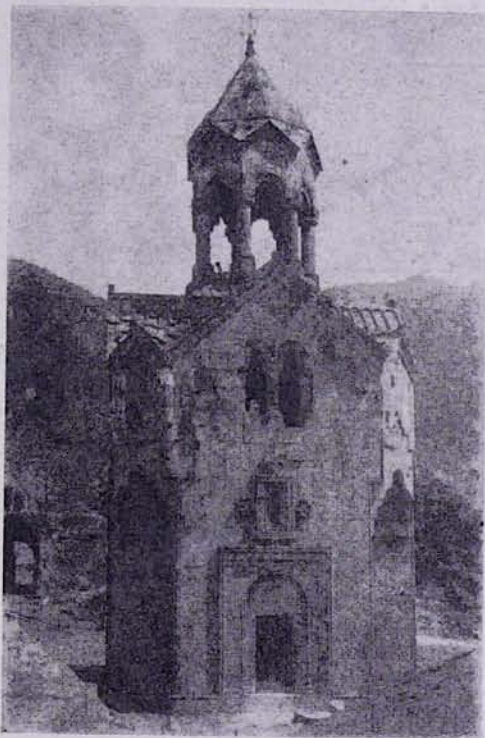
Հմայիչ է զանգակատան գեղեցիկ տեսքը

նաև արտաքինից։ Կառուցել է վանքի առաջնորդ Համագասար 1245 թվականին։ Կառուցման արձանագրության մեջ ստված է.

«Ծինեցաւ գեղեցկագարդ տաճարս Աստուծոյ՝ **զարթուցանող փառաբանչաց տեառն**» եւթն խորանաւ ի տէր Համագասարայ»։

9. **Սեղանատուն**։ Աշխարհիկ շինություն է և բացառիկ տեղ է գրավում մեր միջնադարյան կառուցվածքների մեջ։

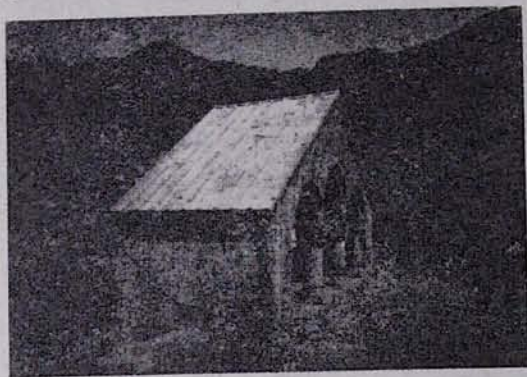
Ծինության ձևերի հիմքում ընկած է առաստաղի վրա միմյանց հատող կամարների շնորհիվ առաջացած բութ գմբեթավոր երդիկը, որ նման է ժամատների, գրատների երդիկներին և վերցված է ժողովրդական տան և իշխանական ապարանքների դահլիճների ձևերից։ Սակայն, սեղանատան դահլիճն այդքանով չի ավարտվում, ճարտարապետը մեկի փոխարեն այդպիսի երկու դահլիճ է կառուցել իրար կից և, այդ երկուսը միացնելով միմյանց, մի երկար սեղանատուն է ստացել։ Այդ նպատակին հասնելու համար դահլիճները միմյանցից բաժա-

Նկար 14. Հաղպատի զանգակատունը

նող պատի փոխարեն միայն երկու սյուն է դրել՝ կլոր բներով, որոնք հիմք են հանդիսացել երկու կողմերի վրա գնացող խաչաձևավոր կամարների համար։ Հասկանալի է,

որ այդպիսի դահլիճն ունենալու է երկու երդիկավոր գմբեթ, որոնք միաժամանակ այդ միացյալ երկու դահլիճների լույսի աղբյուրն են հանդիսանում: Թեև 13-րդ դարի գործ է, բայց չգիտենք ճիշտ թվականը, և ոչ էլ հայտնի է կառուցող ճարտարապետի անունը: Բայց, քանի որ ճիշտ այս սեղանատան մասն մի ուրիշն էլ գոյություն ունի Հաղարծինում, որ անկասկած նույն ճարտարապետի կառուցածն է, կարող ենք վստահորեն ասել, որ ճարտարապետը վարպետ Միհնան է, որի անունը պահպանվել է Հաղարծինում: Հաղարծինի սեղանատունը կառուցված է 1248 թվականին, Հաղպատինը՝ հալվանաբար մի քանի տարի առաջ, որովհետև Հաղարծինի սեղանատան մեջ վարպետ Միհնանը դահլիճներն՝ իրարից բաժանող սյուներն ավելի հաստատուն հիմքերի վրա է դրել:

Նկար 15. Հաղպատի աղբյուրը գյուղի ծայրին

Սեղանատան այս ձևը իր կրկնակի դահլիճով. սովորական պետք է եղած լինի, բայց այսօր այդ ոճի միակ վկաներն են Հաղարծինի և Հաղպատի սրահները:

10. Հետաքրքրական կառույց է նաև աղբյուրը, որ մեծ և գեղեցիկ շինություն է սրբատաշ քարով կառուցված: Ներսը թաղակապ է, և ճակատի արձանագրությունից իմանում ենք, որ կառուցվել է 1258 թվականին վանքի առաջնորդներից մեկի՝ Հովհաննեսի «ի հալալ ընչից իրոց»:

Վանքն ունի նաև այլ շենքեր. թե՛ պարսպի միջին (եռախորան տապանատուն, մատուռներ, խաչքարեր) և ճրանցից դուրս (անապատ, ս. Սիոն եկեղեցի և այլն), բայց դրանց վրա կանգ չենք առնի, այլ միայն կանգ կառնենք ամրոցի վրա, որ պատկանել է Հաղպատա վանքին:

11. Ամրոց Հաղպատա ս. Նշանի: Այս. ես է կոչվել այդ ծայր աստիճան հետաքրքրական բերդը, որ կառուցված է Հաղպատի և Սանահինի միջև ընկած մի ցից բարձունքի

վրա: Այժմ այդ ամրոցը կոչվում է **Կալան բերդ** կամ **Դրսեվանք**, որոնք նոր անուններ են:

Կառուցման արձանագրությունը պահպանվել է ամրոցի միջի եկեղեցու ճակատին: Ըստ այդ արձանագրության բերդը և եկեղեցին կառուցել է Հաղպատավանքի առաջնորդ Հովհաննեսը (Զաքարեի և Իվանեի քեռորդին) 1233 թվականին, մոկող-թուրքերի արշավանքից անմիջապես առաջ՝ վանքի հարստությունները պահելու և միաբաններին պատերազմների ժամանակ իջրև ապաստարան ծառայեցնելու համար: Արձանագրության մեջ ասված է. «Էհաս սասանումն աշխարհիս մերոյ անարեմ խորագմեցն, ոչ գոյր տեղի ապաստանի սբ. Նշանիս եւ եղբարցս հրամանալ քեռոյն իմոյ Իւանէի... շինեցի զամրոցս եւ գեկեղեցիս Հաղպատայ սբ. Նշանիս բազում աշխատութեամբ»²⁵:

Այս ամրոցի շուրջը վեճ է ծագում սանահնեցիների և հաղպատցիների միջև և, ինչպես հաղորդում է դեպքերին ժամանակակից Կիրակոս Գանձակեցին՝ «Եւ յետ նորա միւս Յովհաննէս (եղեւ առաջնորդ), քեռորդի իշխանացն Զաքարեի եւ Իւանէի...: Սա շինեաց բերդ մի գեղեցիկ ամրագոյն պարսպօք մէջ ընդ Հաղպատ՝ եւ ընդ Սանահինն: Վասն որոյ գծադրութիւն ընդ երկու մեծամեծ վանքերն եղեւ, որպէս թէ ի հողոյ Սանահինն, իցէ, եւ վրէժխնդիր եղեւ իշխանն Ծահրնշահ՝ որդին Զաքարեի՝ Սանահինն. զի հայրն նորա անդ թաղեալ էր... յայնմ ժամանակի իջրեւ մեռաւ եպիսկոպոսն Յովհաննէս, քակեցին զպարիսպ բերդին հրամանալ թաթարին»²⁶:

Հավանաբար պարսպի միայն որոշ մասերն են քանդել թաթարները, որովհետև տեղում մինչև այժմ պահպանվածն այնքան է, որ այցելուի վրա մեծ տպավորություն են գործում թե՛ դիրքը և թե՛ ավերակների մնացորդները:

Սանահինի և Հաղպատի վանքերն անցած մեկ հազարամյակում իրենց ճարտարապետական մեծարժեք մնացորդներով, գիտնական և շինարար միաբաններով, բարձրագույն դպրոցներով, արվեստի, գրչության հրշարձաններով մեծ դեր են կատարել միջնադարյան Հայաստանի մշակութային կյանքում:

Նոր է սկսվել հայ մշակույթի պատմության մանրամասն ուսումնասիրությունը, և այդ պատմության մեջ Սանահինն ու Հաղպատն ունեն իրենց պատվավոր տեղը:

²⁵ Հաճադարյան Կարո, Հաղպատ: 1963, Երևան, էջ 250:

²⁶ Նույնտեղ: